

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਧਿਐਨ

ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ*

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਅਦੁੱਤੀ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਚੇਤਨਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ) ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਪਾਵਨ ਬੀੜ ਨੂੰ ਰੂਪ ਤੇ ਆਕਾਰ ਦੇਣ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਸੰਪਾਦਕੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਹੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਸਗੋਂ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਵੀ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਦਾਰ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸੌਂਝੀ ਸਿਆਸਤ, ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਤੰਗ-ਨਜ਼ਰੀ ਅਤੇ ਉੱਭਰ ਰਹੇ ਮੂਲਵਾਦੀ ਰੁਝਾਨ ਨਾਲ ਦਾ ਟਕਰਾਉ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਵੀ ਇਸੇ ਮੂਲਵਾਦੀ ਰੁਝਾਨ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਫਲ ਸੀ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਹਥਲੇ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵਾਚਣ ਲਈ ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੱਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਤੇ ਸੰਪਾਦਨਾ ਵਲ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀ ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਲਿਖਤੀ ਪਾਠ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦਿਆਂ ਇਕ ਵੱਡ-ਆਕਾਰੀ ਪਾਠ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰਬ-ਵਰਤੀ ਗੁਰੂ-ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ

* ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇ ਮੁਖੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ।

ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦੀ ਸਾਂਝ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਧਰਮ, ਕੌਮ, ਜਾਤ-ਬਰਾਦਰੀ, ਫਿਰਕੇ, ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸਗੋਂ ਉਦਾਰ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਸੱਭ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਮਹਾ-ਗ੍ਰੰਥ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸ਼ਬਦ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੇ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਣ ਵਾਲਾ ਗ੍ਰੰਥ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ।

ਹਰ ਸਾਹਿਤਕ ਜਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਾਠ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਡੂੰਘੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਾਨਵ-ਸਿਰਜਿਤ ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਖ਼ਲਾ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਉਪਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਾਠਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਸਾਰਥਕ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰੂਸੀ ਵਿਦਵਾਨ ਮਿਖ਼ਾਈਲ ਬਾਖ਼ਤਿਨ - M. Bakhtin - ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਉਦਾਰ ਜੀਵਨ-ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਬੋਧ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਵਿਚੋਂ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਪੂਰਬਕਾਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਇਹ ਸੰਵਾਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਸਨੂੰ ਸਮਾਜ-ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਸੱਤਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਉਂ ਅੰਤਿਮ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚਾਧਾਰਾਈ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਾਪਿਤ ਵਿਵਸਥਾ ਜਾਂ ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਵੀ ਭੁਗਤ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਵੰਗਾਰਨ ਜਾਂ ਵਿਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਵਿਦਰੋਹੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਿਰਜਿਤ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਮਾਜਿਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵਾਚਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਟੈਕਸਟ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਦਮਨ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜੁਝਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਥਾਪਿਤ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਦਮਨਕਾਰੀ ਤੰਤਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ

ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਬੋਲੋੜੀਆਂ ਰਸਮਾਂ-ਰੀਤਾਂ, ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਅਡੰਬਰ ਅਤੇ ਜਾਤੀ-ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਮਾਨਵਦੋਖੀ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਉਘਾੜਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਉਸ ਨਵ-ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਨਵੈ ਅਤੇ ਸੁਮੇਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਵਿਚ ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ, ਸੂਫੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ।

ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਚੇਤਨਾ (cosmic consciousness) ਦੇ ਉਸ ਪਾਰਗਾਮੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਬਿੰਦੂ ਉੱਤੇ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਖਲੋ ਕੇ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਤਕਰੇ ਮਹਤਵਹੀਣ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਮੁੱਚੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਬਿੰਦੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਮਾਣਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਅੰਕਿਤ ਕਥਨ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੰਦੇ ਅਤੇ ਖੁਦਾ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਉਭਰਦਾ ਹੈ :

ਅਵਲਿ ਅਲਹ ਨੂਰੁ ਉਪਾਇਆ ਕੁਦਰਤਿ ਕੇ ਸਭ ਬੰਦੇ ॥

ਏਕ ਨੂਰ ਤੇ ਸਭੁ ਜਗੁ ਉਪਜਿਆ ਕਉਨ ਭਲੇ ਕੇ ਮੰਦੇ ॥1

ਸਭ ਮਹਿ ਸਚਾ ਏਕੋ ਸੋਈ ਤਿਸ ਕਾ ਕੀਆ ਸਭੁ ਕਛੁ ਹੋਈ ॥

ਹੁਕਮੁ ਪਛਾਨੈ ਸੁ ਏਕੋ ਜਾਨੈ ਬੰਦਾ ਕਹੀਐ ਸੋਈ ॥3॥¹

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪਰਸਪਰ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਕੇ ਸਾਂਝ ਦੇ ਸੂਤਰ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਿਹਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਪ੍ਰਵਚਨ-ਸੰਸਾਰ ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਅਤੇ ਸੁਮੇਲ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਜੋਕੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪਾਠ ਆਖਿਆ ਹੈ।

¹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ - 1349

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦੂਸਰੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਘਟਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਦੋਖੀਆਂ ਨੇ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਪਾਸ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਵਿਰੋਧੀ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬੀੜ ਸਮੇਤ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਲਈ ਆਖਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਤੇ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੂੰ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਬੀੜ ਦੇ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਭੇਜਿਆ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸੁਣਿਆਂ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਅਯੋਗ ਗੱਲ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਈ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰੋਪਾ ਦੇ ਕੇ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ।

1605 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਅਕਬਰ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਆਪਣੇ ਪੋਤਰੇ ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਵਾਰਿਸ ਬਣਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਖੁਸਰੋ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪੁੱਤਰ ਖੁਸਰੋ ਦਾ ਜਾਨੀ ਦੁਸ਼ਮਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਖੁਸਰੋ ਪੰਜਾਬ ਵਲ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲਿਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਖੁਸਰੋ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਦਾਦਾ ਅਕਬਰ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਇਥੇ ਆ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਬਣਦਾ ਆਦਰ ਮਾਣ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ। ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਖੁਸਰੋ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਤਿਲਕ ਲਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਲਈ ਦੁਆ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਇਹ ਬਾਗ਼ੀਆਨਾ ਹਰਕਤ ਸੀ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਆਪਣੇ ਬਾਗ਼ੀ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਖੁਸਰੋ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪੰਜਾਬ ਆਇਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਖੁਸਰੋ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣਾ ਗੁੱਸਾ ਠੰਡਾ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਹੁਕਮ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ **ਤੁਜ਼ਕਿ ਜਹਾਂਗੀਰੀ** ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਨਿਮਨ-ਅੰਕਿਤ ਹੈ:

"ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਚ ਜੋ ਕਿ ਬਿਆਹ (ਬਿਆਸ) ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਹੈ, ਪੀਰਾਂ ਬਜ਼ਰਗਾਂ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਨਾਮ ਦਾ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭੋਲੇ ਭਾਲੇ ਬਲਕਿ ਬੇਸਮਝ ਤੇ ਮੂਰਖ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦਾ ਸਿਦਕੀ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਬਜ਼ਰਗੀ ਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਦਾ ਢੋਲ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਵਜਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਲੋਕ ਉਸਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਾਰਿਆਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਫਰੇਬੀ ਤੇ ਫਰੇਬ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਉਸ ਪਾਸ ਆਕੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਏਤਕਾਦ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਦੁਕਾਨ ਗਰਮ ਸੀ। ਕਿਤਨੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਇਹ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਝੂਠ ਦੇ ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਮਤ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। . . . ਅੱਗੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਝੂਠ ਨੂੰ ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ, ਮੈਂ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸ (ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ) ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ ਕਰਨ ਤੇ ਉਸਦੇ ਘਰ ਘਾਟ ਤੇ ਬਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਰਤਜ਼ਾਖਾਨ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਮਾਲ ਅਸਬਾਬ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਕੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਡਰਾਉਣ, ਮਾਰਨ, ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਅਤੇ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦੇਣ।"¹

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਨਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਸੀਹੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਘਟਨਾ ਅਚਾਨਕ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰੀ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਡੂੰਘੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਪ੍ਰੇਰਕ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸਨ। ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਬਜ਼ ਪਛਾਣਦਿਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਫਿਰਕਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਦਭਾਵਨਾ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਖ਼ਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੁਲਹਾਕੁੱਲ (ਉਦਾਰ) ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ ਸੀ ਜੋ ਉਸਦੇ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਹੋਣ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਸੀ। ਮੁਗ਼ਲ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਕੱਟੜ ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਅੰਦਰ-ਖਾਤੇ ਇਸ ਸੁਲਹਾਕੁੱਲ ਨੀਤੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਪਨਪ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਨਕਸ਼ਬੰਦੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਆਗੂ, ਸ਼ੇਖ਼ ਅਹਿਮਦ ਸਰਹੰਦੀ (ਮਜ਼ਦਦ ਅਲਿਫ਼ ਸਾਨੀ) ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਿਆਸੀ ਹਿਮਾਇਤੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੂਲਵਾਦੀ ਮਨਸੂਬਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਮੁਗ਼ਲ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਵਲ ਅਨੇਕਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੱਥੇਬੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਖ਼ੁਸਰੋ ਦੀ ਥਾਵੇਂ

¹ ਦੇਖੋ, ਤੁਜ਼ਕਿ ਜਹਾਂਗੀਰੀ

ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੂੰ ਸਮਰਥਨ ਦੇਣਾ ਵੀ ਇਸੇ ਮੂਲਵਾਦੀ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਅੰਗ ਸੀ। ਸ਼ੇਖ ਅਹਿਮਦ ਸਰਹੰਦੀ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਬਾਰੇ ਮੁਜਦਿਦ ਦੀ ਨਿਮਨ-ਅੰਕਿਤ ਸਿੱਧੀ ਟਿਪਣੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ :

“ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਜੋ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਦੇ ਭ੍ਰਸ਼ਟੇ ਹੋਏ ਕਾਫ਼ਰ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਬੜੀ ਸੁੱਭ ਘਟਨਾ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸ਼ਿਕਸਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ ਨਾਲ ਵੀ ਮਾਰ ਮੁਕਾਉਣ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਹਾਨੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਇਹ ਸੁੱਭ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਲਾਭ ਦੀ ਗੱਲ ਬਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਬੇਇਮਾਨ ਦੇ ਕਤਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਦਿੱਬ ਸੁਪਨਾ ਆਇਆ ਸੀ ਕਿ ਪਾਤਸ਼ਾਹ (ਜਹਾਂਗੀਰ) ਨੇ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਅਧਰਮ ਦਾ ਸਿਰ ਕੁਚਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਸਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ (ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ) ਕਾਫ਼ਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਜਗਦ-ਗੁਰੂ ਸੀ ਅਤੇ ਅਧਾਰਮਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆ ਦਾ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਸੀ।”¹

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਦਾਰ ਮਾਨਵਵਾਦ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮੂਲਵਾਦ ਵਿਚਕਾਰ ਟਕਰਾਉ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਉਦਾਰ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਫਲਸਫੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸੰਯੁਕਤ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨਾ ਲੋਚਦੇ ਸਨ ਜੋ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਜਾਤ-ਬਰਾਦਰੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸਹਿ-ਹੋਂਦ ਦਾ ਦਰਸ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੁਜੱਦਦ ਅਲਿਫ਼ ਸਾਨੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਿਆਸੀ ਹਿਮਾਇਤੀ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਵਾਲਾ ਮੂਲਵਾਦੀ ਨਜ਼ਾਮ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਲੋਚਦੇ ਸਨ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਮੂਲਵਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੰਯੁਕਤ ਸਭਿਆਚਾਰ (composite culture) ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਕੌਮੀ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਵੀ ਅਧੂਰਾ ਰਹਿ ਗਿਆ।

¹ ਦੇਖੋ, ਮੁਜੱਦਦ ਅਲਿਫ਼ ਸਾਨੀ, ਮਕਤੂਬਾਤਿ ਅਮਾਮਿ ਰੱਬਾਨੀ (ਹਵਾਲਾ, ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਆਈ. ਸੀ. ਐਸ; ਸਾਚੀ ਸਾਖੀ)

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਲ ਪਰਤਦੇ ਹਾਂ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ 30 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਹੈ ਜੋ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਪਦਿਆਂ, ਅਸਟਪਦੀਆਂ, ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਛੰਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਲੰਮੇਰੇ ਆਕਾਰ ਵਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ - ਬਾਰਹ ਮਾਹ, ਦਿਨਰੈਣਿ, ਬਾਵਨ ਅੱਖਰੀ, ਸੁਖਮਨੀ, ਥਿਤੀ, ਅਤੇ ਛੇ ਵਾਰਾਂ (ਗਉੜੀ, ਗੁਜਰੀ, ਜੈਤਸਰੀ, ਰਾਮਕਲੀ, ਮਾਰੂ, ਬਸੰਤ ਰਾਗ ਵਿਚ)। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਰਚਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਅਧੀਨ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ - ਬਿਰਹੜੇ, ਗੁਣਵੰਤੀ, ਗਾਥਾ, ਫੁਨਹੇ, ਅੰਜੁਲੀਆ, ਸੋਲਹੇ ਆਦਿ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਾਂਗ ਸ਼ਾਇਰੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪਾਠਕ/ਸਰੋਤੇ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਵਚਨ-ਵਿਧੀ ਨਿਰਗੁਣਧਾਰਾ ਅਤੇ ਤਸੱਵੁਫ਼ ਦੀ ਸੰਕਲਪੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪਰਮਾਰਥ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੁਨਰ-ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰਾਭੌਤਿਕਤਾ, ਰਹੱਸ ਅਤੇ ਰਮਜ਼ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਇਸ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁੱਢਲੀ ਲੋੜ ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਵਚਨ-ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਗਿਆਨਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵਾਚਣ ਦੀ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸੰਗਠਨ ਆਖਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਈਚਾਰਾ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਅਰਥ-ਸਾਥਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਮਾਜਿਕ ਆਰਥਿਕ ਬਣਤਰ ਵਿਚਲੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਕਾਲਪਨਿਕ ਪੁਨਰ-ਉਸਾਰੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚਲੇ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਕਲਪਨਾਸ਼ੀਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੁਲਝਾਉਣ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।¹

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੂਹ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਬਾਣੀ ਵੀ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਜਾਤ-ਬਰਾਦਰੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਨਸਾਨ-ਦੋਸਤੀ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੀ

¹ Althusser, Lenin And Philosophy, London, 1971.

ਹੈ। ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਪਰਾਭੋਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਮਿੱਥ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰ-ਜੁਗਤ ਵਜੋਂ ਵਰਤਣ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਹਿੰਦੂ-ਆਰੀਆਈ ਅਤੇ ਸਾਮੀ-ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਰਸੇ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬੰਦੇ ਤੇ ਖੁਦਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਰੂਹਾਨੀ ਧਰਾਤਲ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਅੰਕਿਤ ਪੰਗਤੀਆਂ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ :

ਕੋਈ ਬੋਲੈ ਰਾਮ ਰਾਮ ਕੋਈ ਖੁਦਾਇ ॥ ਕੋਈ ਸੇਵੈ ਗੁਸਈਆ ਕੋਈ ਅਲਾਹਿ ॥1॥

ਕਾਰਣ ਕਰਣ ਕਰੀਮ ॥ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰਿ ਰਹੀਮ ॥1॥ ਰਹਾਉ ॥

ਕੋਈ ਨਾਵੈ ਤੀਰਥਿ ਕੋਈ ਹਜ ਜਾਇ ॥ ਕੋਈ ਕਰੈ ਪੂਜਾ ਕੋਈ ਸਿਰੁ ਨਿਵਾਇ ॥2॥

ਕੋਈ ਪੜੈ ਬੇਦ ਕੋਈ ਕਤੇਬ ॥ ਕੋਈ ਓਢੈ ਨੀਲ ਕੋਈ ਸੁਪੇਦ ॥3॥

ਕੋਈ ਕਹੈ ਤੁਰਕੁ ਕੋਈ ਕਹੈ ਹਿੰਦੂ ॥ ਕੋਈ ਬਾਛੈ ਭਿਸਤੁ ਕੋਈ ਸੁਰਗਿੰਦੂ ॥4॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਜਿਨਿ ਹੁਕਮੁ ਪਛਾਤਾ ॥ ਪ੍ਰਭ ਸਾਹਿਬ ਕਾ ਤਿਨਿ ਭੇਦੁ ਜਾਤਾ ॥5॥9॥¹

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਸੰਕਲਪੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ, ਦੋਹਾਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਜੇ ਰਾਮ, ਗੁਸਈਆ, ਤੀਰਥ, ਬੇਦ ਅਤੇ ਸੁਰਗਿੰਦੂ ਸ਼ਬਦ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਰਸੇ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਖੁਦਾਇ, ਅਲਾਹਿ, ਹਜ, ਕਤੇਬ ਅਤੇ ਭਿਸਤ ਇਸਲਾਮੀ ਧਰਮ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਪਰਾਭੋਤਿਕ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਮਿੱਸੀ ਸੰਕਲਪੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਵਾਦ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਹੀ ਵਰਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੂਫੀਆਂ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਉਦਾਰ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਭਾਵਨਾ ਰਾਹੀਂ ਅਜਿਹਾ ਮਾਹੌਲ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਬਾਣੀ ਸਾਂਝੀ ਮਿੱਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਰਾਹੀਂ ਇਸੇ ਉਦਾਰ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੇ ਦੁਸ਼ਮਨੀ ਅਤੇ ਭੜਕਾਹਟ ਵਾਲੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਤਾਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ

¹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ - 885

ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਉ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਗੱਲ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਹੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ।
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਇਹ ਪੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਨਾ ਕੋ ਮੇਰਾ ਦੁਸਮਨੁ ਰਹਿਆ ਨਾ ਹਮ ਕਿਸ ਕੇ ਬੈਰਾਈ ॥

ਬ੍ਰਹਮੁ ਪਸਾਰੁ ਪਸਾਰਿਓ ਭੀਤਰਿ ਸਤਿਗੁਰ ਤੇ ਸੋਝੀ ਪਾਈ ॥2॥

ਸਭੁ ਕੋ ਮੀਤੁ ਹਮ ਆਪਨ ਕੀਨਾ ਹਮ ਸਭਨਾ ਕੇ ਸਾਜਨ ॥

ਦੂਰਿ ਪਰਾਇਓ ਮਨ ਕਾ ਬਿਰਹਾ ਤਾ ਮੇਲੁ ਕੀਓ ਮੇਰੈ ਰਾਜਨ ॥3॥¹

ਦੁਸ਼ਮਨੀ ਅਤੇ ਵੈਰ ਭਾਵ ਦਾ ਜਵਾਬ ਮਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸੱਜਨਤਾ ਨਾਲ ਦੇਣਾ ਰੂਹਾਨੀ ਉੱਚਤਾ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਿਰਜਿਤ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਾ ਹੀ ਚਮਤਕਾਰ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉਦਾਰ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਨਵੇਂ ਮਾਨਵ-ਵਿਅਕਤੀ (subject) ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਮਾਨਵ-ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਮਨੋਬਲ ਰਾਹੀਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਮਨ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਨਕਾਰ ਕੇ ਨਿਰਭਉ ਅਤੇ ਨਿਰਵੈਰ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚਰ ਸਕੇ। ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਮਾਨਵ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਰਚਿਤ ‘ਸੁਖਮਨੀ’ ਵਿਚ ਭਰਪੂਰਤਾ ਨਾਲ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਿਹਾਰਕ ਵਿਵੇਚਨ ਅਤਿਅੰਤ ਸਾਰਥਕ ਤੇ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਹੋਵੇਗਾ।

ਸੁਖਮਨੀ ਰਚਨਾ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੀ ਹੀ ਭਰਪੂਰ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸਗੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਸਾਧਨਾ ਮਾਰਗ (ਰਹੱਸ-ਸਾਧਨਾ) ਦੇ ਮੂਲ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਵੀ ਕਤਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦਾ ਸੰਪੂਰਣ ਰੂਪ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੈ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਗੁਰੂ-ਮਹਿਮਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਆਦਿ ਗੁਰਏ ਨਮਹ ॥ ਜੁਗਾਦਿ ਗੁਰਏ ਨਮਹ ॥

¹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ - 671

ਸਤਿਗੁਰਏ ਨਮਹ ॥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਦੇਵਏ ਨਮਹ ॥1॥¹

ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਸਿੱਖ-ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਤੱਤ ‘ਗੁਰੂ’ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਪੈਗੰਬਰ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਫੀਮਤ ਵਿਚ ਮੁਰਸ਼ਦ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਮਾਨਵੀ ਵਸੀਲਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਗਿਆਨ ਅਗਵਾਈ ਧਾਰਣ ਕਰਣ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਆਦਰਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁੱਖ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਰਚਨਾ ਆਪਣੀ ਕੇਂਦਰੀ ਥੀਮ (ਨਾਮ, ਨਾਮ ਸਿਮਰਣ) ਵਲ ਪਰਤਦੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆਗ੍ਰਸਤ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਪੰਗਤੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਹਨ :

ਸਿਮਰਉ ਸਿਮਰਿ ਸਿਮਰਿ ਸੁਖੁ ਪਾਵਉ ॥ ਕਲਿ ਕਲੇਸ ਤਨ ਮਾਹਿ ਮਿਟਾਵਉ ॥

ਸਿਮਰਉ ਜਾਸੁ ਬਿਸੁੰਭਰ ਏਕੈ ॥ ਨਾਮੁ ਜਪਤ ਅਗਨਤ ਅਨੇਕੈ ॥

ਬੇਦ ਪੁਰਾਨ ਸਿੰਮ੍ਰਿਤਿ ਸੁਧਾਖੁਰ ॥ ਕੀਨੇ ਰਾਮ ਨਾਮ ਇਕ ਆਖੁਰ ॥

ਕਿਨਕਾ ਏਕ ਜਿਸੁ ਜੀਅ ਬਸਾਵੈ ॥ ਤਾ ਕੀ ਮਹਿਮਾ ਗਨੀ ਨ ਆਵੈ ॥

ਕਾਂਖੀ ਏਕੈ ਦਰਸ ਤੁਹਾਰੋ ॥ ਨਾਨਕ ਉਨ ਸੰਗਿ ਮੋਹਿ ਉਧਾਰੋ ॥1॥

ਸੁਖਮਨੀ ਸੁਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਭ ਨਾਮੁ ॥ ਭਗਤ ਜਨਾ ਕੈ ਮਨਿ ਬਿਸੁਮ ॥ ਰਹਾਉ ॥²

ਇਥੇ ਨਾਮ ਅਤੇ ਸਿਮਰਨਮ ਰਹੱਸ-ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਸੰਕਲਪ-ਵਾਚੀ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦੀਆਂ ਸੰਪੂਰਣ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪੇ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਕਰਨ ਦੀ ਧਿਆਨੀ ਜੁਗਤ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਨੇ ਇਸ ਧਿਆਨੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ - ‘ਬੇਦ ਪੁਰਾਨ ਸਿੰਮ੍ਰਿਤਿ ਸੁਧਾਖੁਰ ॥ ਕੀਨੇ ਰਾਮ ਨਾਮ ਇਕ ਆਖੁਰ ॥’ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹਾਉ ਦੀ ਪੰਗਤੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ **ਸੁਖਮਨੀ** ਦੀ ਕਾਵਿਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ - ‘ਸੁਖਮਨੀ ਸੁਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਭ

¹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ - 262.

² ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਪੰਨਾ - 262.

ਨਾਮੁ ॥ ਭਗਤ ਜਨਾ ਕੈ ਮਨਿ ਬਿਸੁਆਮ' ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸੁਖਮਨੀ' ਰੂਹਾਨੀ ਸੁੱਖ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਮਣੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪਰਮ-ਪਰਾਤਪਰ ਹੋਂਦ (ਪ੍ਰਭੂ) ਦੀ ਚੇਤਨਾ (ਨਾਮ) ਨਾਲ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਦਾ ਨਿਵਾਸ ਭਗਤ-ਜਨਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਰਚਨਾ ਮਨੁੱਖ ਹੋਂਦ ਦੇ ਅਧਿਅਤਮਕ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਕ ਗੱਲ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੁਖਮਨੀ ਰਚਨਾ ਮੱਧਕਾਲੀ ਚੇਤਨਾ-ਵਿਧੀ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਸਿਰਜਿਤ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਸਾਰਥਕ ਤੇ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਬਣਾ ਕੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਹਕੀਕੀ ਮੁੱਲ ਪਾਉਣ ਲਈ ਨਵੇਂ ਗਿਆਨਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਪੁਨਰ-ਪਾਠ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਉੱਘੜਵੀਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਦਰਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਰੂਹਾਨੀ ਮਾਡਲ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੁਖਮਨੀ ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਾਧ, ਸੰਤ, ਬ੍ਰਹਮਗਿਆਨੀ ਤੇ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨੀਝ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਆਪੇ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋਈ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਲ ਸਮਕੇਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਰਚਨਾ ਵਿਚਲੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਅੰਕਿਤ ਪੰਗਤੀਆਂ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਸਜਿਹੇ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ :

ਮਨਿ ਸਾਚਾ ਮੁਖਿ ਸਾਚਾ ਸੋਇ ॥

ਅਵਰੁ ਨ ਪੇਖੈ ਏਕਸੁ ਬਿਨੁ ਕੋਇ ॥

ਨਾਨਕ ਇਹ ਲਛਣ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਹੋਇ ॥¹

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸਦਾ ਨਿਰਲੇਪ ॥ ਜੈਸੇ ਜਲ ਮਹਿ ਕਮਲ ਅਲੇਪ ॥

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸਦਾ ਨਿਰਦੋਖ ॥ ਜੈਸੇ ਸੂਰੁ ਸਰਬ ਕਉ ਸੋਖ ॥

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕੈ ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਸਮਾਨਿ ॥

¹ ਅਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ - 272.

ਜੈਸੇ ਰਾਜ ਰੰਕ ਕਉ ਲਾਗੈ ਤੁਲਿ ਪਵਾਨ॥¹

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਅਦਰਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਰਬ-ਉੱਚ ਚੈਵੀ ਦੀ ਗਿਆਨ-ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੰਕੀਰਣ ਆਪੇ ਦੀ ਤੰਗ ਵਲਗਣ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸੰਪੂਰਣ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰਤਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਪਛਾਣ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਅਤੇ ਸਮ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ। ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਗੁਣ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੋ ਨਿਬੜਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਹਾਰ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਿਜ (self) ਨਾਲ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਨਿਰਦੋਖਤਾ / ਸਮ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਾਮਾਜਿਕ ਵਿਹਾਰ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਦੂਸਰੇ (other) ਨਾਲ ਹੈ। ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੰਸਾਰਿਕਤਾ ਨਾਲ ਮਾਨਸਿਕ ਦੂਰੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਜਾਂ ਧਨ-ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸੰਜਮਸ਼ੀਲ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੇ ਬੇਲੋੜੇ ਮੋਹ-ਬੰਧਨਾਂ ਦੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਜਿਹਨੀ ਗੁਲਾਮੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਕਾਂਖਿਅਵਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰ-ਵਿਯੂ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਬੰਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਵੀ ਬੇਗਾਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਦੋਖਤਾ ਤੇ ਸਮ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਾਂਝ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਇਹ ਆਖਦੇ ਹਨ - ‘ਅਵਰੁ ਨ ਪੇਖੈ ਏਕਸੁ ਬਿਨੁ ਕੋਇ’ ਤਾਂ ਉਹ ਦੂਸਰ ਵਿਚ ਇਕ (ਪਰਮ ਸੱਚ) ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇਖਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਇਹ ਕਥਨ ਵੀ ਅਤਿਅੰਤ ਸਾਰਥਕ ਹੈ - ‘ਸਭੁ ਕੇ ਮੀਤੁ ਹਮ ਆਪਨ ਕੀਨਾ ਹਮ ਸਭਨਾ ਕੇ ਸਾਜਨ’। ਸਮ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਨਿਰਦੋਖਤਾ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਮਝਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮੀਤ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਦਭਾਵਨਾ (ਗੋਦਾਲਿਲ) ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਾਮਾਜਿਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਬਿਹਤਰੀਨ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ। ਇਸੇ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਸੁਖਮਨੀ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਅੰਕਿਤ ਪੰਗਤੀਆਂ ਹੋਰਨਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਬਿੰਦੂਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਮਾਣਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ :

ਧਨਵੰਤਾ ਹੋਇ ਕਰਿ ਗਰਬਾਵੈ॥ ਤ੍ਰਿਣ ਸਮਾਨਿ ਕਛੁ ਸੰਗਿ ਨ ਜਾਵੈ॥

ਬਹੁ ਲਸਕਰ ਮਾਨੁਖ ਉਪਰਿ ਕਰੇ ਆਸ॥ ਪਲ ਭੀਤਰਿ ਤਾ ਕਾ ਹੋਇ ਬਿਨਾਸ॥

¹ ਅਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ , ਪੰਨਾ - 272.

ਸਭ ਤੇ ਆਪ ਜਾਨੈ ਬਲਵੰਤੁ ॥ ਖਿਨ ਮਹਿ ਹੋਇ ਜਾਇ ਭਸਮੰਤੁ ॥

ਕਿਸੈ ਨ ਬਦੈ ਆਪਿ ਅਹੰਕਾਰੀ ॥ ਧਰਮ ਰਾਇ ਤਿਸੁ ਕਰੇ ਖੁਆਰੀ ॥

ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਜਾ ਕਾ ਮਿਟੈ ਅਭਿਮਾਨੁ ॥ ਸੋ ਜਨੁ ਨਾਨਕ ਦਰਗਹ ਪਰਵਾਨੁ ॥¹

ਸੁਖਮਨੀ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੇ ਹਕੀਕੀ / ਰੂਹਾਨੀ ਸਰੂਪ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸਨੂੰ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਕਰਮਕਾਂਡ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪਭਿਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਸਾਨੂੰ ਸੁਖਮਨੀ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਅੰਕਿਤ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ :

ਸਰਬ ਧਰਮ ਮਹਿ ਸ੍ਰੇਸਟ ਧਰਮੁ ॥

ਹਰਿ ਕੋ ਨਾਮੁ ਜਪਿ ਨਿਰਮਲ ਕਰਮੁ ॥²

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸ਼ਬਦ-ਸੱਠਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਅਦੁੱਤੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਕੇ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਰਬੋਤਮ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਡ-ਆਕਾਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਪਾਵਨ ਪਾਠ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਇਹ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥ ਕੇਵਲ ਧਾਰਮਿਕ ਪਾਠ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਹੱਤਵ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਇਸ ਮਹਾ-ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅਤੇ ਉਦਰ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਆਪੇ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋ ਕੇ ਜਿਉਣ ਦੀ ਜਾਚ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਨਸਾਨ-ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਦਰਸ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਅਨਿਆਂ ਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਨੈਤਿਕ ਮਨੋਬਲ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਸੰਦੇਸ਼ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਰਥਕ ਤੇ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਹੈ।

¹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ - 278.

² ਓਹੀ, ਪੰਨਾ - 266.